

СИМВОЛІЧНО-МОВЛЕННЄВІ УТВОРЕННЯ В СТРУКТУРІ ПСИХІЧНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ДІЙ ЛЮДИНИ

Мовлення виступає структурною ланкою діяльності, виконуючи функції вираження, впливу та повідомлення за допомогою мови. Стаття проливає світло на символічно-мовленнєві утворення, основу яких складають три фактори: символ (слово), референс (думка, поняття, образ) і референт (предмет про який думає людина, або який мається на увазі). Розкрито функціонування всіх трьох факторів за допомогою символічного трикутника Огдена-Річардса.

Ключові слова: мовлення, символ, слово, символічно-мовленнєві утворення, розумовий образ, думка.

Речь выступает структурным звеном деятельности, выполняя функции выражения, влияния и сообщения с помощью языка. Статья проливает свет на символическо-речевые образования, основу которых составляют три фактора: символ (слово), референс (мысль, понятие, образ) и референт (предмет о котором думает человек, или который имеется в виду). Раскрыто функционирование всех троих факторов посредством символического треугольника Огдена-Ричардса.

Ключевые слова: речь, символ, слово, символические речевые образования, умственный образ, мысль.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Сучасна наука розглядає мовлення як багатопланове, багатоаспектне явище. Існує безліч психологічних моделей мовлення та підходів до визначення як міждисциплінарної категорії [1]. Мовлення розглядають як поведінку, свідомість, діяльність, спілкування, семіотичну систему і навіть як інстинкт. Заперечуючи загальновизнану думку щодо мовлення, професор факультету психології Гарвардського університету С.Пінкер, на сторінках свого світового, науково-популярного видання “Мова як інстинкт” переконує, що мова людини – особлива “цеглинка” в біологічній конструкції нашого мозку, вона не є атрибутом матеріальної культури [1]. Мовлення – складна, спеціалізована навичка, що розвивається спонтанно, мимовільно. Вона рівною мірою властива кожному, але відрізняється від узагальненої здатності обробляти інформацію або поводитися розумно [1, 2]. Останнім часом мовлення визначають на основі синергетичних позицій як систему, що самоорганізується.

В психології тривалий час зберігалася тенденція вивчати мовлення тільки у взаємозв'язку з мисленням [3]. Хоча були представлені й окремі наукові праці, в яких психологи визначали мовлення як категорію, що виходить за межі співвідношення з мисленням: воно “... корелює зі свідомістю в цілому” [2, с. 381]. Саме така позиція щодо мовлення і свідомості зумовила подальші пошуки вчених в галузі психологічного студіювання мовлення. З'явилася низка досліджень мовлення в аспекті свідомості.

Останнім часом більше уваги звертається на символічну функцію мови, обговорюються особливості “мовної свідомості” [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сучасному етапі розвитку психології стає зрозумілим: неможна погодитися із судженням, що мовлення корелює лише зі свідомістю, оскільки в ньому, окрім свідомості, наявний велетенський прошарок підсвідомості. Він “... охоплює не тільки психічну, але й мовну частину мовлення, в якій це психічне відображається” [1]. До неусвідомлюваних явищ мови Л.О.Калмикова зараховує “підпорогове сприймання”, “... звичний підсвідомий автоматизм, що дає змогу людині оперувати мовними засобами, включаючи орфоепію, що засвоюється індивідом абсолютно мимовільно” та інші мовленнєві явища [1]. Недостатнім для сучасного рівня розвитку науки виявляється й судження, згідно з яким мовлення – це мовленнєва поведінка, оскільки вона, у переважній більшості, є спонтанною, автоматичною, реактивною, неусвідомлюваною, а мовлення може бути й діаметрально протилежним – рефлексивним, усвідомленим, цілеспрямованим. Отже, мовленнєві явища потребують фундаментальних, прикладних, міжгалузевих розвідок, інтеграції перспективних концепцій та урізноманітнених інтерпретацій цього феномена. Окремі вузькоспеціалізовані дослідження не відповідають світовим науковим традиціям сьогодення.

Мета статті полягає у з'ясуванні генези символічно-мовленнєвого утворення як знаряддя мисленнєвої діяльності й засобу спілкування людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наші уявлення про природу мови і в зв'язку з цим про характер предметного і смислового значення мовних знаків будуть не повними, якщо ми не проведемо межу між мовою і мовленням й не в'яснимо їх відношення в процесі психічної регуляції дій людини. При цьому ми будемо виходити перш за все із знаково-символічних утворень людини, в практиці якої відмінність між мовою і мовленням отримала найвище вираження. В одному знаковому утворенні, слова, які вибирає мовець, означають реальний предмет, а в іншому – образ предмета. Але в одному й тому ж самому знаковому утворенні слова не можуть означати і предмет, і образ цього предмета: вони позначають або предмет, або образ, в залежності від конкретного характеру знакової ситуації, в якій вони використовуються мовцем.

В семантичній науці використання знаків-символів (а будь-яке мовленнєве висловлювання – це певний набір знаків-символів) передбачає складне трьохстороннє відношення: між означуваним (предметом, про який розповідається), означаємым (словом-символом) і самим суб'єктом висловлювання – мовцем.

В ряді наук: логіці, логічній семантиці, лінгвістиці, семіотиці, це відношення розглядають по-різному. Одна із класичних моделей, яка фіксує трьохстороннє знакове відношення, відома як символічний трикутник Огдена і Річардса. На думку Огдена і Річардса, кожен раз, коли висловлюється або розуміється якийсь ствердження, наявними є три фактори: символ (слово), референс (думка, поняття, образ) і референт (предмет про який ми думаємо, або який ми маємо на увазі) (рис. 1.). Сутність символічного трикутника зводиться до того, щоб в наглядній формі відтворити відношення, які існують між цими факторами. Зауважимо, що відношення між референтом і символом, який його позначає в трикутнику представлено пунктиром. Це ознака того, що між предметом, і тим словом, яке його позначає немає безпосереднього фізичного зв'язку, – він радше довільний, умовний. Зв'язок між словом-символом і його референтом конвенціональний – він існує як певна угода, яка склалася історично й лише в рамках відповідного мовного суспільства.

Рис. 1. Символічний трикутник Огдена-Річардса

Навіть всередині однієї мовної групи існують багаточисельні варіації з позначенням. Один і той самий предмет (референт) може позначатися різними словами. Члени одного мовного колективу, носії мови добре знають, в яких випадках, що якими словами можна назвати. Ці правила передаються й засвоюються не лише під час навчання мові, але й закріплені в словнику у вигляді лексичного значення слів. Використовуючи в мовленні лексичне, “об’єктивне” значення слів, ми небезпідставно вважаємо, що співрозмовник (якщо він розмовляє на тій же мові) нас зрозуміє.

Разом з тим, позначаючи словами той чи інший предмет, кожен з нас має щодо нього свою власну уяву – свій набір референцій, свій концептуальний зміст. Адже в уявленні щодо предмету кожна людина опирається не лише на загальні знання, отримані в ході навчання, але й на власний, індивідуально-життєвий досвід, на свою систему життєвих відношень.

Таким чином, лише тому, що людина вживає слова, які зрозумілі її співрозмовнику, вона не може бути впевнена, що в нього виникне такий же зв'язок з означаємым (предметом), що і в неї самої. В силу цього непростого зв'язку між означаємым і означуваним, між мовцями завжди існує деяка природня ступінь різнорозуміння, яка при найменшій можливості в ході розмови може розвернутися в нерозуміння.

Критикуючи концептуалістів, які стверджували, що слова позначають не предмети, а поняття Огден і Річардс правильно підкреслюють, що слова відносяться до предметів. Вслід за Постгейтом вони визнають, що відношення між словами і фактами складають сутність теорії смислу. Більше того, Огден і Річардс критикують соліпсизм й вказують, що

непризнання існування світу поза нами неминуче вносить “плутанину в аналіз таких питань, як чуттєве пізнання, верифікація і навіть смисл” [4, с. 101]. Водночас Огден і Річардс роблять суттєву поступку концептуалізму й в кінцевому підсумку ідеалізму, оскільки виявляється, що коли ми говоримо: “Слова відносяться до предметів”, – це лише зручна форма вираження. Насправді ж слова “безпосередньо відносяться до думки”, описують й повідомляють думку (це відношення відтворюється лівою стороною приведеного вище трикутника). Лише настільки, настільки сама думка пов’язана з референтом (права сторона трикутника), ми можемо вести мову, що і слова описують і повідомляють факти [4].

З точки зору матеріалістичної теорії пізнання стає зрозумілим, що питання про те, чи відносить мовець свої слова до предмету, – це не питання щодо зручності або незручності відповідного формулювання. Коли людина описує реальні події (саме таку знакову ситуацію аналізують Огден і Річардс), вона відносить свої слова до реальних предметів. Якщо предмети не сприймаються безпосередньо, мовцю необхідно опиратись на образ пам’яті. Водночас, це не говорить про те, що мовець відносить свої слова до образу пам’яті. Останній не є в даному символічному утворенні тим, що пізнається, він є те, за допомогою чого пізнається дещо інше, а саме предмет, образом якого він являється на думку мовця. Саме тому, слова мовця ніяк не можуть означати в даному випадку референс, вони відносяться мовцем до того, що описується при посередництві референтса, – до реальної події [4]. Не розуміти цього, означає не розуміти сутності мовленнєвого утворення, яке має місце під час психічної регуляції дій людини в процесі пізнання дійсності.

Повчально, на наш погляд простежити джерело помилки, яку допускають Огден і Річардс. На нашу думку, цим джерелом є спрощене, в певній мірі механічне розуміння відношення думки до предмета. Для Огдена і Річардса думка – просте явище в області свідомості, яке причинно пов’язане з предметом. Таким чином, думка, як вважають Огден і Річардс, є просто одна із подій в ланцюгу подій, причинно пов’язаних одна з одною. Звичайно, сама здатність думки бути образом, відображенням предмету є продуктом тривалого історичного розвитку й, відповідно також причинно обумовлена. Але це не той причинний ланцюг, про який ведуть мову Огден і Річардс. Це причинний ланцюг незрівнянно більш складного роду, в якості

членів якого виступає і суспільно-практична діяльність людей, і їх спілкування в процесі діяльності, та інші не менш важливі фактори.

Символічно-мовленнєві утворення. Резюмуючи вищезазначене, в подальшому викладі нашої статті окреслимо мовленнєві утворення в яких у якості символу використовується слово. *Одне* із них має місце при пізнанні зовнішнього світу, коли слово означає не явище свідомості, а предмет, зовнішній свідомості (хоча це і робиться за допомогою свідомості – розумового образу). Для наглядного зображення цієї ситуації цілком придатний трикутник Огдена-Річардса, з цією обмовкою, що слово відноситься мовцем до предмету (а не до образу) й що розумовий образ пов’язаний з предметом не механічною ланкою причин, а являє собою його відображення (рис. 2.).

Розумовий образ

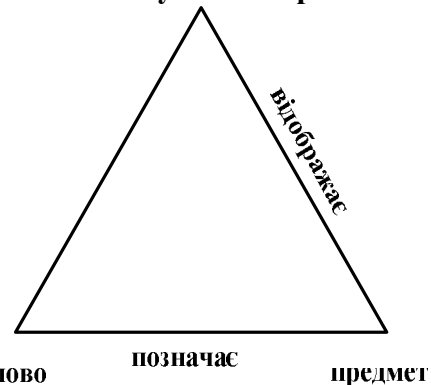

Рис. 2. Символічне утворення 1

Інше символічне утворення має місце при пізнанні явищ свідомості, зокрема розумових образів, які виконують роль посередника. В цьому випадку предметом пізнання є сам розумовий образ, тому слово відноситься мовцем саме до образу (а не до предмету) й позначає пізнавальний образ (а не предмет, який йому відповідає). Схема, представлена трикутником Огдена-Річардса, в цьому випадку непридатна. Символічне утворення, яке зустрічається під час пізнання самих розумових образів, нами зображено на рис. 3.

Символічні утворення 1 і 2, в одному з яких мовець повідомляє дещо слухачам про події зовнішнього світу, а в іншому про явища власної свідомості, представляють собою мовленнєві утворення. Для мовленнєвих утворень як таких характерним є використання предметів, що утворюють мову (слова). В той же час символічні утворення 1 і 2 не просто мовленнєві утворення. Слова, які в них використовуються виконують для слухача роль мовних символів позначають предмети (в одному – події зовнішнього світу, в іншому – явища свідомості) [4].

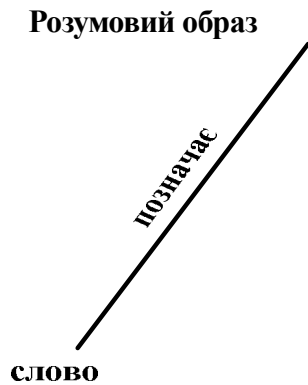

Рис. 3. Символічне утворення 2

Будь-яке символічне утворення є комунікативним мовленнєвим утворенням, і, навпаки, будь-яке комунікативне мовленнєве утворення є символічним утворенням. Інше відношення між символічним утворенням й просто мовленнєвим утворенням. Будь-яке символічне утворення є мовленнєвим, але зворотне вже буде невірним: не кожне мовленнєве утворення є символічним [4]. Так, внутрішнє мовлення безумовно належить до мовленнєвих ситуацій, оскільки в ньому використовуються мовленнєві одиниці. Але використання мовленнєвих одиниць тут носить інший характер, а ніж при спілкуванні один з одним: у внутрішньому мовленні мовні одиниці не виконують ролі мовленнєвих символів, вони слугують інструментом мисленнєвої діяльності, а не засобом спілкування.

Якщо виключити випадки механічного мовлення, то будь-яке мовлення є вимовляння слів (вголос або про себе), коли в наявності образи предметів або самі предмети. З іншої сторони, розуміння мовлення полягає в тому, що слова, вимовлені іншими, пробуджують в свідомості слухача відповідні образи. Ми відволікаємося при цьому від звичного для слухача мовлення: коли смисл слова засвоєний в достатній степені, це слово може справити бажану дію, тобто може бути ефективним засобом спілкування й без пробудження відповідного образу. Так, виконання команд, які вимагають негайної дії (“Вогонь!”, “Лягай!”, “Руки вгору!”), виконуються без попереднього воскресіння образів, пов’язаних зі словами. Незважаючи на те, що схожі випадки, скоріш за все в поведінці людини відіграють далеко не другорядну роль, вони не виникають на основі звичайного розуміння мовлення через образи предметів, яке є первинним по відношенню до розуміння, що має місце при сформованій звичці [4].

Як бачимо, мовленнєві утворення

можуть бути двоякого роду. В одних мовленнєвих утвореннях в наявності і мова у власному сенсі (вимовляння слів мовцем), і розуміння мовлення (слухачем). Це символічні мовленнєві утворення, для яких характерно використання мови в якості засобу спілкування між окремими членами суспільства. В інших – в наявності лише мовлення (вимовляння слів мовцем про себе, або вголос при відсутності слухача, наприклад внутрішнє і монологічне мовлення). Це незнакові мовленнєві ситуації, в яких мова використовується з іншою метою (у внутрішньому мовленні – як інструмент мисленнєвої діяльності, пізнання світу).

Сказане дозволяє нам підійти до символів мови дещо з іншої сторони. Для того щоб виголосити слова, які були б зрозумілі всім членам даної мовної спільноти, людина повинна знати смислові значення цих слів. Отже, передумовою мовлення і її його розуміння є знання того, які смислові значення пов’язуються членами даного мовного колективу з тими чи іншими словами (символами). Інакше кажучи, для правильності мовлення і його розуміння вимагається знання мови. Сама ж мова якраз і є областю предметів, наділених відповідними смисловими значеннями (при умові, що ці процеси є мовними одиницями, тобто виробляються самими людьми) (рис. 4).

Схема зображена на рис. 4. узагальнює картину мовних утворень, що в даному контексті по суті одне і теж: мова охоплює всю сукупність конкретних мовних утворень, так що форми її існування є одночасно формами існування мовних утворень і навпаки.

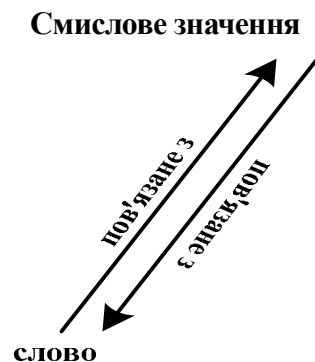

Рис. 4. Символічно-мовленнєве утворення 3

В загальній психології прийнято виділяти дві основні форми мовленнєвих утворень: 1) потенційну; і 2) реальну. В свою чергу, остання підрозділяється на декілька більш конкретних видів. *По-перше*, мова існує потенційно в пам’яті людей, що володіють мовою, але в даний момент не

використовують її. Якщо ніхто із членів певної мовної спільноти не розмовляє на своїй мові, не думає на ній, мова не перестає існувати. Вона існує в потенційній формі: в пам'яті людей, що володіють нею. По-друге, мова існує реально: в мовленнєвих утвореннях, в яких вона використовується. Людина, прагнучи переконатись наскільки добре вона засвоїла ту чи іншу інформацію викликає в своїй пам'яті образи відповідного тексту. В даному випадку мова переходить із потенційної форми існування в реальну: в свідомості пробуджується розумовий образ й вслід за ним (мовчки або вголос) вимовляється відповідне слово. Зв'язок між образом і словом актуалізується в напрямку від образу до слова (рис. 5).

Розумовий образ

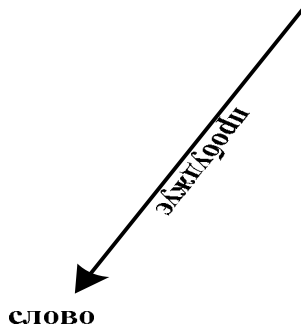

Рис. 5. Символічно-мовленнєве утворення 4

Мова в описаному утворенні використовується в самій простій формі – як засіб називання. На відміну від власне внутрішнього мовлення, в мовленнєвому утворенні 3 ще немає процесу пізнання. Процес називання як такий не передбачає навіть висловлювання про зміст тієї чи іншої інформації (людина нічого не стверджує й нічого не заперечує).

В мовленнєвому утворенні, відображеному нами на рис. 6. зв'язок між образом і словом, актуалізуючись, проявляє свої дії в зворотному напрямку – від слова до образу.

Розумовий образ

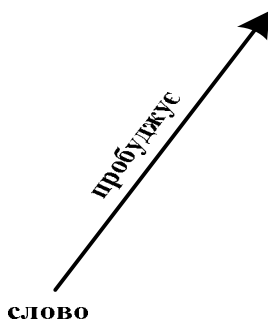

Рис. 6. Символічно-мовленнєве утворення 5

Якщо в мовленнєве утворення 4 входить лише момент мовлення, то мовленнєве утворення 5 включає і момент мовлення, і момент розуміння мовлення (відтворення наглядного образу, що втілює просте смислове значення слова). В той же час мовленнєве утворення 5 не є пізнавальним утворенням оскільки тут немає процесу судження, в наявності лише з'ясування смислового значення слова засобами представлення.

Важливу роль у символічно-мовленнєвому утворенні відіграє внутрішнє мовлення, яке виступає як знаряддя пізнання, як засіб мисленнєвої діяльності. Людина, розмірковуючи про себе, співвідносить розумові образи з предметами зовнішнього світу, вважаючи перші відображенням других. За допомогою розумових образів людина пізнає дійсність. Слова, що промовляються про себе, відносяться мовцем до предметів, а не до образів предметів (якщо самі образи не є предметом пізнання). Однак словам в цьому контексті не притаманна функція позначення: слова супроводжують образи, слова ні в кого не пробуджують смислових значень, за допомогою яких вони відсилали б слухача до відповідного предмету – події чи явища зовнішнього світу. Враховуючи сказане, внутрішнє мовлення можна представити у вигляді рис. 7:

Розумовий образ

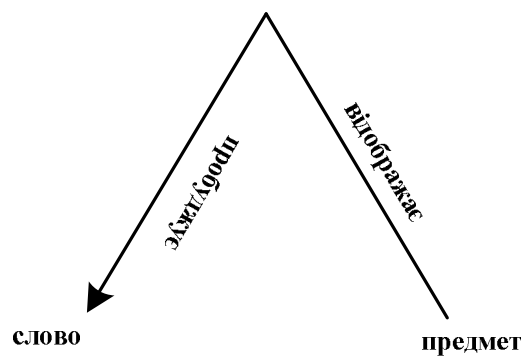

Рис. 7. Символічно-мовленнєве утворення 6

У випадку, якщо людина яка про щось розмірковує почне проговорювати слова вголос теж нічого не зміниться: в разі відсутності слухача слова як і раніше не будуть позначати предметів, хоча мовлення і предметне, оскільки мовець вірить у відповідність образів предметів й відносить свої слова до предметів.

В символічних утвореннях, характерних для людини, смисловим значенням символів частіш за все є розумовий образ предмета.

Коли одна людина чує слова вимовлені іншою то розуміння слів здійснюється за допомогою розумових образів які втілюють смисловий зміст почутих слів. З другого боку, розумовий образ, взятий сам по собі, ще не складає смислового значення. Смислове значення і розумовий образ не тотожні, хоча в ряді випадків і співпадають (рис. 8).

Розумовий образ смислове значення

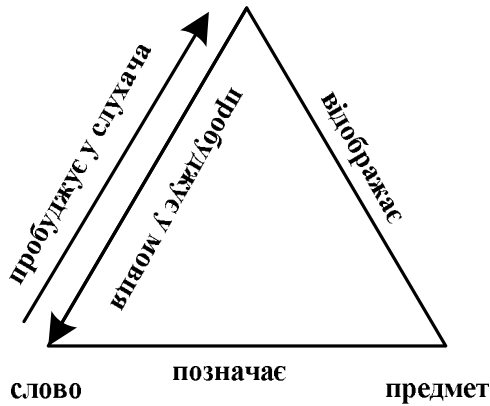

Рис. 8. Символічно-мовленнєве утворення 7

Мовець слідує від розумового образу, що виникає в свідомості, до слова. Слухач же навпаки – іде від слова до розумового образу,

Смислове значення

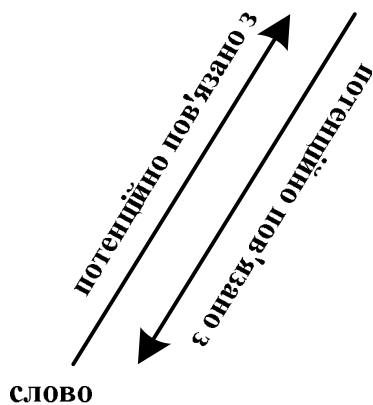

Рис. 9. Символічно-мовленнєве утворення 8а

В практиці людини найбільшу роль відіграють символічно-мовленнєві утворення 6 і 7 (внутрішнє мовлення, як знаряддя мисленнєвої діяльності й зовнішнє мовлення як засіб спілкування людей). Символічно-мовленнєві утворення 4 і 5 зустрічаються досить рідко. Їх можна розглядати як допоміжні, перехідні форми, аналіз яких допомагає кращому розумінню мовленнєвих утворень 6 і 7, основних форм мовленнєвої практики людини. маючи на увазі саме ці основні форми, ми вправі сказати, що мовлення містить мову в якості однієї зі своїх сторін [4].

що представляє для нього смислове значення слова. Саме тому ми не просто пишемо: “Розумовий образ”, а вказуємо в дужках “смислове значення”, яким для слухача є розумовий образ предмета, що пробуджується словом. це дозволяє врахувати відмінності між роллю мовця і роллю слухача в символічно-мовленнєвих утвореннях. Без цього неможливо зобразити дійсну картину того що відбувається. В сучасній психолінгвістиці й семіотиці цим відмінностям надається велике значення, оскільки воно дозволяє більш точно описати особливості символічних утворень.

Отже, мова існує як до мовлення (потенційно), так і в мовленні (реально). Схема зображена на рис. 4 охоплює як потенційне, так і реальне існування мови, тобто носить узагальнений характер. Нами представлено в схематичному вигляді також окремі форми існування мовленнєвих утворень. Не актуалізоване мовленнєве утворення мало б такий вигляд (рис. 9.), а актуалізоване – наступний (рис. 10).

Розумовий образ смислове значення

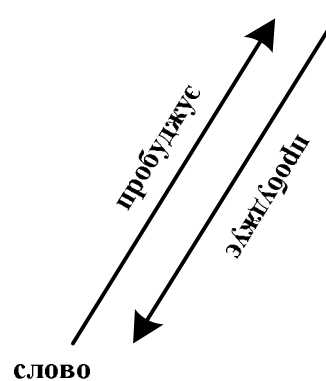

Рис. 10. Символічно-мовленнєве утворення 8б

Однак мова це не лише момент, сторона, мовлення, але й її необхідна передумова. Коли в наявності мова, яка вже сформувалася, то мовленню (тобто використанню мови, її реальному існуванню обов'язково) передують мова, взята в потенційній формі існування. Якщо б в пам'яті людей не зберігалися мовленнєві одиниці й правила поєднання їх одна з одною, людина не змогла б здійснити мовленнєвого акту. Знання мови – основа її використання в мовленнєвій практиці.

З іншого боку, в історичному вимірі, коли мова ще тільки складалася, первинними

Питання психології

були реальні форми існування мови, її мовленнєві прояви. В історичному аспекті мовлення передувало мові. Таким чином, мовлення і передує мові, і слідує за мовою, і

містить її в якості однієї зі своїх сторін. В цьому проявляється діалектика взаємовідношення мови і мовлення.

Література

1. Калмикова Л.О. Розвиток значення слів в онтогенезі. / Л.О.Калмикова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 96-104.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – С. 381-396.
3. Потебня А.А. Мысль и язык // А.А.Потебня. – Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 35-220.
4. Ветров А.А. Семиотика и ее основные проблемы. / А.А.Ветров – М., Политиздат, 1968. – С. 73-123.

***Hmilyar O.F.*, candidate of psychological sciences, professor of department
SIMVOLICHNO-MOVLENNEVI OF EDUCATION IN THE STRUCTURE OF THE
PSYCHICAL ADJUSTING OF ACTIONS OF MAN**

Broadcasting comes forward the structural link of activity, executing the functions of expression, influence and report by a language. The article throws light on simvolichno-movlennevi educations basis of which is made by three factors: character (word), referens (idea, concept, appearance) and reviewer (an object about which thinks man, or which is). Functioning is exposed all three factors by the symbolic triangle of Ogdена-Richardsa. It is rotined by us, that in one sign education, words which are chosen by broadcast mean the real object, – in other the appearance of object. At the same time, between an object, and that word which marks him there is not direct physical connection, is he rather arbitrary, conditional. Connection between a word-character and his reviewer is convention – he exists as an agreement which was folded historically and only within the framework of the proper linguistic society is certain.

Keywords: broadcasting, symbol, word, simvolichno-movlennevi of education, mental appearance, idea.